

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1969

Cilt : XVII



Yayın Komisyonu:

Prof. Mehmet KARASAN (*Dekan*)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDEN

Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Doç. Dr. Mehmet HATİBOĞLU

Doç. Dr. Hüseyin ATAY

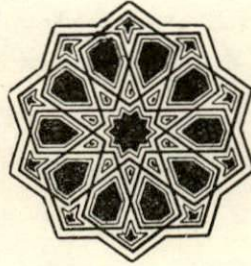
Yıl : 1969

Cilt : XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR



1971 YILI

1971 YILI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR



ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1971

İ Ç İ N D E K İ L E R

| | |
|---|-----|
| Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, <i>Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri</i> | 1 |
| Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İslâm Meşşâi, Felsefesinde İlk Adım</i> .. | 29 |
| Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Nuseyriler</i> | 51 |
| Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>'Ali ibn abi Talha'nın Tefsir Sahifesi</i> | 55 |
| Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine</i> | 83 |
| Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>'İlmu Uşuli'l-Hadis veya 'İlmu Mustalahil-Hadis</i> | 117 |
| Osman KESKİOĞLU, <i>Zuamâ'ul-İslâh=İslâhât Öncüleri Hakkında Görüşler</i> | 137 |
| Ali Himmet BERKİ, <i>İslâm'da Kaza Tarihi</i> | 153 |
| Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukukunun Ana Hatları</i> | 169 |
| Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Devriyesi</i> | 187 |
| Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Toprak ve İslâm</i> | 201 |
| Joseph L. HROMADKA, <i>Doğu Ortodoksluğu (çev.: Günay TÜMER)</i> | 239 |
| Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Kur'an'a Göre Münazara Metodu</i> ... | 259 |
| —, <i>Kurban Bayramı ve Felsefesi</i> | 277 |
| Doç. Dr. Necati ÖNER, <i>Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri</i> | 285 |
| Mustafa FAYDA, <i>Hicaz Kütüphaneleri</i> | 305 |
| <u>Kitap Tanıtma:</u> | |
| <i>Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler</i> (Doç. Dr. Hikmet TANYU).. | 309 |
| <i>Farabi</i> (Doç. Dr. Hüseyin ATAY) | 315 |
| <i>Usulu't-Tafsir Li Kitabillahi'l-Munir</i> (Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU) | 329 |
| <i>Kitab'ut-Tabakat</i> (Mustafa FAYDA) | 333 |
| <i>Tarihu Halife b. Hayyat</i> (Mustafa FAYDA) | 337 |
| <i>Müsnedül-İmam Zeyd</i> (Abdülkadir ŞENER) | 339 |
| <i>İmam Nâfi', Râvileri ve Kıraâtları</i> (Demirhan ÜNLÜ) | 349 |

'ILMU UŞÛLİ'L-ĤADİS
VEYA
'ILMU MUŞTALAĤİ'L-ĤADİS

Doç. Dr. TALÂT KOÇYİĞİT

İtikad, ibadet ve ahlâk olarak, bir bütün halinde İslâm Dininin bize intikalini sağlıyan ilk kaynak sahabiler olmuştur. Hazreti Peygamberle beraber buldukları müddetçe vahyin gelişine şahid olan sahabe, yeni bir dünya nizamının kuruluşunda bu vahiyden istifade etmenin ve hüküm çıkarmanın bütün yollarını öğrenmişlerdi. Bununla beraber, öğrendikleri şeylerin, günlük yaşayışlarında karşılaştıkları hâdiselerin değerlendirilmesinde, veya aralarında zuhur eden anlaşmazlıkların çözümlenmesinde yeterli olmadığını görüyorlar ve daha bir çok şeyin öğrenilmesi gerektiğini hissediyorlardı. En büyük müşkülleri nâzil olan âyetlerin anlaşılmasıyla ilgili oluyordu. Hazreti Peygamber aralarında bulunduğu müddetçe gerek bu âyetlerin şerh ve izahı, gerekse bu âyetlerden hüküm istinbatı için ona başvuruyorlar, ondan öğrendiklerini onun yokluğunda daima başvurabilecekleri bir kaynak olarak titizlikle muhafaza ediyorlardı. Hazreti Peygamberin sözlerinden ibaret olan bu kaynağın, nâzil olan âyetlerin şerh ve izahı ile ilgili kısmı Kur'ân tefsirinin, bu âyetlerden istinbat edilen hükümlerle, istinbat yolları ise, fikhun temelini teşkil ediyordu. Fakat hepsi de Hazreti Peygamberin sözlerine, yahut bu sözlerin tatbik sahasındaki tezahüründen ibaret olan fiil ve hareketlerine istinad ettiği için, Sunnet veya daha umûmî tabiriyle Hadis, hem Tefsirin, hem Fikhın, hem de İslâm'ın talim ettiği diğer konuların asıl kaynağı sayılıyordu. Burada şuna hemen işaret etmek isteriz ki, Sunnet veya Hadisi İslâm'ın asıl kaynağı olarak tavsif ederken, onu Kur'ânın önüne geçirmek düşüncesi içinde bulunmuyoruz. Belirtmek istediğimiz husus, Kur'ânın şerh ve izahı ile, İslâm'a yön veren asıl kaynağın Sunnet veya Hadis oluşudur. Nitekim meşhur imamlardan Yahyâ İbn Ebî Keşir (Ö. 129) Sunnetin Kur'ân üzerinde kaza edici olduğunu söylerken kanaatımızca bu hususu belirtmek

istemıştır¹. Fakat konu ile ilgili görüşler ne olursa olsun, hadisin, sahabe arasında daima başvurulmuş bir kaynak oluşu, *Keşfu'z-zunûn* sahibinin de ifade ettiği gibi, onun, sahabe devrinde başlamak üzere tâbi'ûn ve tâbiu't-tâbi'in devirlerinde seleften halefe, giderek gelişen ve geliştikçe şerefi artan bir ilim hüviyeti kazanmasına yol açmış; öyle ki, bir kimsenin şerefi, Kitâbu'l-lah'ın hıfzından sonra hıfzettiği hadis miktarıyla ölçülür, kendisinden hadis işitildiği nisbette kadri ve azameti bilinir olmuştur². Bu sebeple hadise karşı rağbet artmış, bazan tek bir hadis işitmek için uzak ülkelere meşakkatli seyahatlar yapılmıştır. 'Aṭa' İbn Ebî Rabaḥ (Ö. 114) m anlattığına göre, meşhur sahâbî Ebû Eyyüb el-Enṣârî, Hazreti Peygamberden işittiği bir hadiste tereddüde düşünce, bu tereddüdü izale etmek ve kalben müttam olmak için, aynı hadisi işitenlerden kendisinden sonra tek kalmış olan 'Uḳba İbn 'Âmir'e kadar gitmekten yılmamıştır. O sıralarda 'Uḳba Mısır'da bulunuyordu ve Ebû Eyyüb'un Hicâz'dan Mısır'a kadar olan bu uzun yolu bir hayvan sırtında katetmesi gerekiyordu³. Tek bir hadis öğrenmek için de olsa, sahabe devrinde sık sık görülen bu türlü seyahatlar, "ilim talebi" gayesini güdüyor ve bazı önder sahabîler tarafından da teşvik ediliyordu. Meselâ 'Abdullah İbn Mes'ûd "Allah'ın Kitabını benden daha iyi bilen birini bilsem devemle ona giderdim" diyordu⁴.

İslâm'ın Arap Yarımadası dışındaki ülkelerde yayılması ve hadis bilen sahabîlerin mühim bir kısmının da bu ülkelere dağılması neticesinde, bahis konusu ettiğimiz bu türlü seyahatlar daha çok artmış ve ileriki devirlerde

1 İmam el-Evzâ'î'nin rivayetine göre Yaḥyâ İbn Ebî Keşîr şöyle demiştir: "Sunnet, Kitap üzerine kâziyedir; fakat Kitap, Sunnet üzerine kâzi değildir". Ahmed İbn Ḥanbel'e bu sözle ilgili görüşü sorulduğu zaman "ben bunu söylemeğe cesaret edemem. Bununla beraber, Sunnet Kitabı tefsir ve tebyîn eder" cevabını vermiştir. Bu haber için bkz. İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-'ilm* (Mısır?), II. 191-192. Buna benzer bir haber, yine el-Evzâ'î tarafından Mekhḫül'den rivayet edilmiştir. Mekhḫül der ki: "Kitap Sunnete, Sunnetin Kitaba olan ihtiyacından fazla muhtactır" (Aynı yer).

2 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I. 637.

3 Bu haber için bkz. El-Ḥâkim Ebû 'Abdillah, *Ma'rifet'ulümi'l-hadîs* (Kahire 1937), s. 7-8; İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-'ilm*, I. 93-94; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ulmi'r-rivâye* (Haydarabad 1357), s. 402. Keza meşhur sahâbî Câbir İbn 'Abdillah, Hazreti Peygamberden işitmediği bir hadisin 'Abdullah İbn Uneys isminde bir sahâbî tarafından rivayet edildiğini öğrenince, hadisi bizzat bu sahâbînin ağzından dinlemek maksadıyla Hicâzdan Şâm'a bir aylık bir yolculuğa çıkmıştır. Bkz. el-Buḫârî, *el-Câmi 'u' ş-Şahîh* (İst. 1315), I. 27 (Bâbu'l-ḥurûc fi ṭalebi'l-'ilm).

4 El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 402.

hadis tarihini inceleyenler için *er-rihle fi talebi'l-'ilm* adı altında müstekıl bir tetkik konusunu teşkil etmiştir⁵.

Ancak, burada şunu hemen kaydetmek gerekir ki, hadis, sahabe devrinde büyük bir değer kazanmış olmakla beraber, Kur'ân gibi tedvin edilmemişti. Her ne kadar Halife 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb bidayette sunnetin tedvinini düşünmüş ise de, sahabe ile yaptığı istişareden sonra, tedvin edilmesi halinde Kur'ân ile karışmasından korkarak bu düşüncesinden vazgeçmiştir⁶. Bu suretle, 'Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Âş'ın *Şādıka* ismini verdiği ve bizzat Hazreti Peygamberin ağzından işitmiş olduğu hadisleri içinde topladığı sahife müstesnâ ilk devirde hadisler tedvin edilmemiş oldu⁷. Şu var ki, sahabe, hadislerin muhafazasında hâfızaya itimad ediyor; bir taraftan Allah'ın kendilerine bahşettiği yüksek bir hâfıza kudreti, diğer taraftan hadisin kazandığı büyük değeri müdrik olarak aralarında yaptıkları müzakereler sayesinde, onları Hazreti Peygamberden işittikleri şekliyle muhafaza edebiliyorlardı.

Ancak bu durum uzun müddet devam etmedi. İslâm'ın uzak ülkelerde yayılması, devlet hudutlarının genişlemesi ve hadisin ilk kaynağı olan sahabilerin birbirinden uzak ülkelere dağılması, büyük bir kısmının da gittikleri yerlerde vefat etmeleri üzerine, hadisin yok olmasından korkularak yazıyla takyîd ve tedvin edilmesine ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyacı ilk defa hisseden Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz olmuştur.

'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz (hilâfeti 99-101 H./717-719), ulemâ arasında yaşamış ve ilmî bir hava içinde yetişmişti. Kendi şahsı için hadis yazdığı

5 Bir evvelki notta naklettiğimiz Câbir İbn 'Abdillah'ın *Hiçâz*'dan Şâm'a yaptığı seyahatla ilgili haberi el-Buhârî, el-hurûc fi talebi'l-'ilm bâb başlığı altında zikretmiş, İbn 'Abdi'l-Barr ise, bu konudaki haberleri Bâbu zikri'r-rihle fi talebi'l-'ilm başlığı altında toplamıştır. Bkz. *Câmi'beyâni'l-'ilm*, I. 92.

6 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb'ın bir Sunen Kitabı yazmaktan vazgeçmesiyle ilgili haberler için bkz. El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-'ilm* (Dimaşk 1949), s. 4 vd 'Urva İbnü'z-Zubeyr'den gelen bir rivayette şöyle denilmektedir: 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb, bir Sunen yazmak istemiş ve bu husustaki görüşlerini almak üzere ashaba başvurmuştu. Ashab bu görüşü müsbet karşıladı. Ancak 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb, bir ay müddetle Allah'a istiharede bulundu; sonra ashabı toplayarak onlara şöyle dedi: Ben, bir Sunen yazmayı istemişim; fakat sizden önce kitaplar yazan kavimleri hatırladım. Bunlar, yazdıkları kitapların üzerine düşerek Allah'ın kitabını terkettiler. Ben, kâsem olsun ki Allah'ın Kitabı Kur'ânı Kerîmi hiç bir şeyle gölgelemem". Bkz. El-Ḥaṭîb, adı geçen eseri, s. 49.

7 İlk devirde 'Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Âş'tan başka hadis yazan sahabiler yok değildir. 'Abdullah İbn 'Abbâs, Câbir İbn 'Abdillah, 'Ali İbn Ebi Talib, Semure İbn Cundeb ve diğer bazı sahabilerin hadis yazdıkları bilinmektedir. Ancak bunlar, mahdut sayıda hadisleri ihtiva eden ve *Şahîfe* adı verilen küçük hacimde şahsî notlardan ibarettir.

gibi, hadisle meşgul olanları da hadis yazmağa teşvik ediyordu. Devlet idaresinin başına geçtiği zaman, bu işi resmî yollardan halletmek lüzûmunu hissetmiş ve Medînelilere şu yazılı emri göndermiştir: "Peygamberin hadislerini araştırınız ve yazınız. Ben, ilim ehlinin gitmesinden ve ilmin yok olmasından korkuyorum"⁸. Medîne'deki âmili Ebû Bekr İbn Muḥammed İbn 'Amr İbn Ḥazm'e yazdığı bir mektupta da şöyle demiştir: "Hazreti Peygamberin hadislerinden tesbit ettiklerini ve 'Amra tarafından rivayet olunanları bana yaz; zira ilmin yok olmasından korkuyorum"⁹.

'Omer İbn 'Abdil-'Azîz'in, hadislerin tedvini ile ilgili bir emri de meşhûr hadis imamlarından Muḥammed İbn Şihâb ez-Zuhrî (Ö. 124 H./741) ye gelmiştir. Bu konuda ez-Zuhrî'den şu haber nakledilmiştir: "'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz, bize Sunenin cem'ini emretti. Biz de onu defter defter yazdık. Bundan sonra Halife, idaresi altında bulunan ülkelerle bu defterlerden birer tane gönderiyordu"¹⁰.

Zikrettiğimiz bu haberlerden anlaşılıyor ki, hadislerin resmî yoldan ilk tedvini Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz zamanında başlamıştır. Nitekim bu konuya eğilen kaynaklar da mezkûr habere istinaden aynı neticeye işaret ederler. Meselâ es-Suyûtî, ikinci Hicri asır boyunca kitap tasnif eden bazı isimler zikrettikten sonra şöyle der: "...Hadis tedvininin başlangıcına gelince, bu, ikinci asrın başlarında 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in emriyle ve onun hilâfetine rastlar"¹¹. Yukarıda 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'den aldığı emirle hadis tedvin ettiğini belirttiğimiz İbn Şihâb ez-Zuhrî ise, Mâlik İbn Enes tarafından ilk müdevvin olarak tanıtılmıştır¹².

8 Er-Râmahurmuzî, *el-Muḥaddiṣu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (yazma, Şehid Ali Ktb. No. 531), v. 4a; ed-Dârimî, *es-Sunen* (Dimaşk 1349), I. 126.

9 Ed-Dârimî, *es-Sunen*, I. 126; el-Ḥaṭîb, *Takyîdu'l-'ilm*, s. 105; el-Buḥârî, *el-Câmi'u's-Şahîh* (I. 33) inde Keyfe yukbazu'l-'ilm bâb başlığı altında şu haberi ta'lik etmiştir: "'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz, Ebû Bekr İbn Ḥazm'e bir mektup yazarak şöyle demiştir: Hazreti Peygamberin hadislerini araştır ve onları yaz. Ben, ilmin yokolmasından ve ulemanın gitmesinden korkuyorum. Hadis, ancak Hazreti Peygamberin hadisi olduğu zaman kabul edilir. İlmî yayınlar; meclisler kurulup bilmeyenler öğretilsin; zira ilim, ancak sır olarak kaldığı zaman yok olur".

10 İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-'ilm*, I. 76.

11 Es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî* (Mısır 1379/1959), s. 40

12 İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-'ilm*, s. 76; keza bkz. el-Kâsımî, *Ḳavâ'idu't-tahdîṣ* (Dimaşk 1353/1935), s. 46.- El-Kâsımî burada İbn Ḥacer'den naklen, 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in emriyle hadisi ilk tedvin eden kimsenin İbn Şihâb ez-Zuhrî olduğunu kaydeder. Burada şuna da işaret etmek yerinde olur ki, hadis kitabeti veya takyîdi, Hazreti Peygamberin hayatında sahabe tarafından da bilinen ve küçük çapta hadis yazma işine delâlet eden faaliyetlerden

Birinci Hicrî asrın sonlarında tedvîn devrinin başlamasından sonra, muhtelif hacimde hadis kitapları meydana çıkmağa başlamış, bunları, tedvîn edilen kitapların fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş şekilleri takip etmiştir. Er-Râmahurmuzî (Ö. 360), muştalaḥu'l-ḥadîse ait telif ettiği bir kitabın "el-Muşannıfün min ruvâti'l-fıkhî fi'l-emşâr" adlı bâbında bu konu ile ilgili geniş bilgi verir ve şöyle der: "Bildığime göre hadisleri ilk tasnif edip bâblara ayıran kimse Başra'da er-Rabî' İbn Şubeyh (Ö. 160), Sa'id İbn Ebî 'Arûbe (Ö. 156), Yemen'de 'Abd diye anılan Hâlid İbn Cemîl ve Ma'mer İbn Râşid (Ö. 152), Mekke'de İbn Curayc (Ö. 150), sonra Kûfe'de Sufyân eş-Şevrî (Ö. 161), Başra'da Hammad İbn Seleme (Ö. 176), yine Mekke'de Sufyân İbn 'Uyeyne (Ö. 198), Şam'da el-Velîd İbn Muslim (Ö. 194), Rey'de Cerîr İbn 'Abdi'l-Ḥamîd (Ö. 182), Ḥorâsân ve Merv'de 'Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö. 181), Vâsıt'ta Huşeym İbn Beşîr (Ö. 183), Kûfe'de İbn Ebî Zâide (Ö. 182), İbn Fuzâyl (Ö. 196), Yemen'de 'Abdurrazzaḳ (Ö. 211) ve Ebû Ḳurra Mûsâ İbn Ṭarîḳ olmuştur¹³.

Hepsi de ikinci Hicrî asra mensup olan bu musannıfların eserleri, aslında birer hadis mecmuası olmakla beraber, naklettikleri hadisler arasında bazı sahabe sözlerini ve tâbî'ün fetvalarını da ihtiva ediyorlardı. Fakat üçüncü asrın başlarından itibaren, yalnız sahîh hadisleri toplamayı gaye edinen kitapların çıktığı görülür ki, bunların başında el-Buḫârî ile Muslim'in *el-Câmi'uş-Şahîh*'leri gelir. Bunları da sıhhat yönünden birbirinden farklı diğer hadis kitapları takip etmiştir.

Üçüncü Hicrî asırda sahîh hadis kitaplarının zuhuru, hadis ulemasının her türlü mücadeleyi göze alarak çeşitli güçlüklerle şiddetle göğüs geren azimli çalışmalarının bir neticesi olarak tezahür eder. Hadîşçileri böyle bir gayrete sevkeden tek âmil, yukarıda hulâsa etmeğe çalıştığımız durumdan da anlaşılacağı üzere, hadislerin ilk devirde resmî yoldan tedvîn edilmemiş olmasıdır.

Esasen bu durum, yani hadislerin bidayette tedvîn edilmemesi, iki büyük netice ortaya çıkarmıştır. Birincisi, müslümanların Kur'ân üzerinde

ibarettir. Bu bakımdan kitabet veya takyîd ile tedvîn tabirlerini ve bunların hadis târihi yönünden delâlet ettikleri mânâları birbirinden ayırdetmek gerekir. Kitabet veya takyîd, Hazreti Peygamber devrinde başlamış ve hiç inkataya uğramadan devam etmiş bir hadis yazma işine delâlet ettiği halde, tedvîn, yukarıda da belirttiğimiz gibi, birinci Hicrî asrın sonlarında Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in emriyle başlamış geniş çapta hadis toplama ve yazma işinden ibarettir.

13 Er-Râmahurmuzî, *el-Muḥaddiṣu'l-fâşul*, 126b - 127a.

ittifak ettikleri gibi, belirli bir hadîs mecmuası üzerinde ittifak edememeleri, diğeri ise, birincinin neticesi olarak, hadîs ulemasının, daha sonraki devirlerde sahîh hadîsleri biraraya getirebilmek için insan üstü bir gayret sarfetmeleridir. Birinci neticenin hadîs tarihindeki tesiri cidden büyük olmuştur. Filhakika, eğer hadîsler, Kur'ânı Kerîm gibi, onları bizzat Hazreti Peygamberin ağzından işitenlerin hayatta buldukları sırada titizlikle toplanıp kaydedilmiş olsaydı, daha sonraki devirlerde devam edip giden rivayet kapısı kapanmış ve rivayet yolu ile zuhur eden hataların, tahrîf ve tashîflerin hadîslerde meydana getirdiği manâ değışmelerine meydan verilmediği gibi, şahsî ve siyasî gayelerle düzülen sözlerin hadîs olarak rivayet sahasına atılması da önlenmiş olurdu. Böylece, her türlü şüpheden uzak, çeşitli rivayet hatalarından sâlim bir hadîs koleksiyonu, müslümanların, Kur'ânı Kerîm gibi daima müracaat edebilecekleri ikinci bir kaynak olarak elaltında bulunurdu.

Fakat durum böyle olmamıştır. Hazreti Peygamberin vefatından sonra fetihler süratle gelişmiş, Suriye, Lübnan, Ürdün ve 'Irâk Hicretin daha 17 nci senesinde İslâm Devletinin hudutları içine girmiştir. Bunları Şimalî Afrika ile Endülüs'ün fethi takip etmiştir. Fetih için sefere çıkan orduda Hazreti Peygamberin ashabından bir çok kimse bulunuyor; bunların bir kısmı kumandan, büyük bir kısmı da asker olarak hizmet görüyorlardı. Bu sahabiler, çok defa gittikleri yerlerde kahyorlar ve oralarda halka İslâm Dininin esaslarını öğretiyorlardı.

Sahabenin kısa bir zaman içinde genişleyen İslâm ülkelerinde dağılmaları, tabiatıyla, onların Hazreti Peygamberden işitip hıfzettikleri hadîslerin de muayyen beldelere münhasır kalmasına sebep oluyordu. Çünkü bir sahabî tarafından işitilmiş olan bir hadîs, başka bir sahabî tarafından işitilmemiş olabiliyor ve bunun neticesi, o hadîs, sadece onu işiten sahabînin yerleştiği ülkede biliniyor, diğerk ülkelerin mechülü kalyordu. Bu durum ise, o hadîsi öğrenmek isteyen müslümanların, diğerk ülkelerden o ülkeye uzun ve meşakkatli seyahatlara katlanmaları neticesini doğuruyordu. Bu, bir bakıma hadîs rivayetinin başlaması demektir. Sahabeyi takip eden tabakalarda müslüman nüfusunun ve buna müvazî olarak hadîsle meşgul olanların çoğalmasıyla hadîs rivayeti de müslümanlar arasında yaygın bir hal almıştır.

Ancak hadîsler ilk dört halife devrinde her türlü şüphe ve tereddütten uzak, yalnız İslâm İlahiyatçıları arasında alınıp rivayet edilmiş, ehil olmuayanların eli bu sahaya uzanmamıştır. Fakat acı bir gerçektir ki, bu devir uzun sürmemiş, İslâm âlemi, yarım asırlık bir müddeti henüz tamamlamadan büyük bir bâdireye sürüklenmiştir. Bu bâdirede İslâm'ın üçüncü halî-

fesi 'Osmân İbn 'Affân şehid edilmiş; onun şehadetiyle İslâm'ın binası sarılmış, inanc ve iman duvarlarında meydana gelen tamiri gayri kaabil çatlaklar zamanımıza kadar devam edegelmiştir. 'Osmân'ın katlinden sonra, müslümanlar 'Alî İbn Ebî Tâlib'e bey'at etmiş olmakla beraber, vukubulan yeni hâdiseler, eski sulh ve sükûnu iade edecek yerde, anlaşmazlıkları bir kat daha artırmıştır. Çünkü bir taraftan Hz. 'Alî'ye bey'at edilirken diğer taraftan Hz. 'Osmân'ın ölümünden mes'ûl olduğu ileri sürülerek yine Hz. 'Alî'den onun "dem"i talebedilmiştir. Bu olaylar, müslüman saflarında büyük bölünmelere sebep olmuş, bir taraftan Hicâz ve 'Irâk'lıların takviye ettikleri 'Alî karargâhı teşekkül ederken, diğer taraftan, Şâm ve Mısır halkının desteklediği Mu'âviye karargâhı öbürünün karşısında yer almıştır. Müslümanlar arasındaki bu bölünme, taraflar arasında şiddetli çarpışmalara sebep olmuş, iş tahkîmle neticeye ulaşmış olmakla beraber, yeni yeni siyasî fırkaların zuhuruna yol açmıştır¹⁴.

Bu fırkalar arasında, Kur'ân nasslarının manâ ve mefhumları üzerinde ortaya çıkan ve zaman zaman itikada da taalluk eden münakaşalar, felsefî görüşlerin de inzımanıyla yeni mezheplerin meydana gelmesine sebep olmuş; her mezheb, kendi muhalifini sâhip olduğu inanç ve itikadından dolayı tekfir etmeğe başlamıştır. Bu fırka ve mezhepler, gerek kendi görüşlerinin vazında ve gerekse muhaliflerini tenkidde daima dinî nasslara istinad etmek zaruretini hissettikleri için, Kur'ân ve hadîs hükümlerine başvurmuşlar, ancak görüşlerine uygun hükümleri çok defa bulamadıkları için de, Kur'ân âyetlerini tevîl, hadîsleri ise tahrîf ve tashîf etmek, yahutta yeniden hadîs uydurmak zorunda kalmışlardır. Bu suretle hadîs vaz'ı süratle gelişmiş, kısa bir zaman içinde aklın kabul edemeyeceği sayıda hadîs vazedilmiştir¹⁵.

İşte, İslâm'ın bidayetinde hadîslerin tedvîn edilmemiş olmasının ortaya çıkardığı ilk netice budur ve kısaca hulâsa etmek gerekirse diyebiliriz ki: Hadîslerin tedvîn edilmemesi, daha sonraki devirlerde rivayet müessesesinin istismarına ve siyasî, yahut itikadî sahalarda kullanılmak üzere bir çok hadîsin tahrîf ve tashîfine, bir çoklarının da uydurulmasına sebep olmuştur.

Hadîslerin ilk devirlerde tedvîn edilmemiş olmasının ortaya çıkardığı ikinci büyük netice ise, hadîs ulemasının, rivayet müessesesine karşı ehliyetli elleri kırmak ve Hazreti Peygamberin hadîslerini bu ellerin meydana

14 Talât Koçyiğit, Mevzû hadîslerin zuhuru (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1967, cild xv.), s. 60.

15 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Adı geçen makale.

getirdiği zararlardan kurtarmak için büyük gayret sarfetmek zorunda kalmalarıdır.

Aslında hadîsin bu türlü zararlardan korunması gerektiği sahabe tarafından bilinen bir keyfiyetti. Hadîsin, Kur'ânı Kerimden sonra ilk teşriî kaynak olması itibariyle, onun tahrif veya tashîfe uğraması, yahut Hazreti Peygamberin söylemediği bir sözün yalan olarak sızması, sahabeyi en çok endişeye sevkeden hususlardandı. Bu itibarla Hazreti Peygamberden rivayetlerinde itidali muhafaza ediyorlar, hattâ bazıları, ya hiç rivayet etmiyorlar, yahutta rivayeti mümkün olduğu kadar azaltıyorlardı. İbn Kuteybe'nin de belirttiği gibi, bilhassa “‘Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb, rivayeti çoğaltanların, yahut hüküm getiren bir haber rivayet edipte rivayetine şahid getiremeyenlerin şiddetle karşılıklarına dikiliyor, onlara az hadîs rivayet etmelerini emreliyordu. Bununla, halkın rivayete dalıp, ona başka şeyler karıştırmamalarını, münafık ve fâcirlerin yalan ve desiselerine düşmemelerini istiyordu. Bu itibarla Ebû Bekr, ez-Zubeyr, Ebû 'Ubeyde ve 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib gibi sahabenin uluları ve Hazreti Peygamberin hâs yakınları, Ondan az hadîs rivayet ediyorlar, hattâ aşereden olan Zeyd İbn 'Amr gibi bazı sahabiler de hemen hiç rivayet etmiyorlardı”¹⁶.

Meşhur sahâbî Enes İbn Mâlikin Hazreti Peygamberden oldukça çok hadîs rivayet etmiş olmasına rağmen¹⁷ şöyle dediği rivayet olunur: “Hata yapmaktan korkmamış olsam, size Hazreti Peygamberden işittiğim şeyleri rivayet ederdim”¹⁸. Yine Enes'ten gelen bir rivayette “size çok hadîs rivayet etmemiş, Hazreti Peygamberin 'kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın' sözü mani oluyor” dediği nakledilir¹⁹.

Sahabenin hadîs rivayetine karşı gösterdiği bu şiddet, yukarıda da işarettiğimiz gibi, rivayette yapılacak bir noksanlık veya fazlalık sebebiyle hataya düşmek ve Hazreti Peygamberin söylemediği bir şeyi ona isnad etmiş olmak korkusuna dayanıyor ve bu sebeple ondan rivayeti azaltıyorlardı. çünkü onlara göre, ne kadar çok hadîs rivayet edilirse, bu rivayette hataya düşme ihtimali de o kadar çok olurdu.

16 İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs* (Kâhire 1326), s. 48-49.

17 Enes İbn Mâlik; hadîs rivayeti yönünden muksirundan addedilir ve Ebû Hurayra ile Hz. 'Âişe'den sonra üçüncü derecede gelir. Ahmed Muhammed Şâkir'in İbnu'l-Cevzi'den naklen belirttiğine göre Enes'ten rivayet edilen hadîs sayısı 2286'dır. Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde Enes'e ait 2178 hadîs yer almıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'ısu'l-ḥaşiş* (Mısır?), s. 211.

18 Ed-Dârimî, *es-Sünen*, I. 77.

19 Bkz. El-Hâkim Ebû 'Abdillah, *Ma'rifet 'ulümi'l-hadîs* mukaddimesi.

Sahabe, hata yapmak korkusuyla rivayeti azaltırken, rivayet edilen hadislerin kabulünde de ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Hadis rivayet edenden şahid talebedilmesi, yahut rivayetinin doğruluğu için yemin ettirilmesi çok görülen ihtiyat tedbirlerindendi. Ez-Zehabi, bu yola başvuran ilk sahabinin Ebü Bekr olduğunu kaydeder ve bununla ilgili olarak şu haberi nakleder: Yaşlı bir kadın miras talebiyle Ebü Bekr'e müracaatta bulunur; fakat Ebü Bekr, ne Kur'ânı Kerimde ve ne de Sunnette nineye düşen miras hakkıyla ilgili bir hüküm bulunmadığını ileri sürerek kadını geri çevirmek ister. Bu sırada yanlarında bulunan el-Muğire'nin, bu gibi kadınlara Hazreti Peygamberin südüs (altıda bir) verdiğini rivayet etmesi üzerine Ebü Bekr, el-Muğire'den, bu haberi işiten başka kimse bulunup bulunmadığını sorar. El-Muğire'nin, Muhammed İbn Mesleme'yi şahid göstermesi ve İbn Mesleme'nin de buna şahadet etmesi üzerine, Ebü Bekr, mezkûr hadisle hüküm verir²⁰.

'Omer İbnu'l-Hattâb ile diğer sahabiler de Ebü Bekr'in izinden giderek işittikleri hadisi teyid ve takviye edecek şahidler bulunmadıkça kabul etmemişlerdir. Kaynaklar, buna delâlet eden haberlerle doludur²¹.

Sahabenin, hadislerin ahz ve rivayetinde gösterdikleri bu şiddetli tedbir gözönünde bulundurulursa, ilk devirde dillerde dolaşan hadislerin hiç bir tahrif ve tashife uğramadan hatadan sâlim bir şekilde rivayet edildiğine kolayca hükmolunabilir. Hele bu devirde hadis uydurulup, bunların Hazreti Peygambere isnad edilmiş olması, aklın kabul edebileceği bir husus değildir.

Bununla beraber, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu devir uzun sürmemiş, üçüncü Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın şehid edilmesiyle müslümanlar fırka ve hiziplere ayrılmış; her fırka kendi görüşünün hak olduğunu muhaliflerine telkin edebilmek için, hadisleri keyiflerince tahrif etmeye, yahut bir takım sözleri hadis adı altında tedavüle çıkarmağa başlamışlardır. Buna

20 Ez-Zehabi, *Tezkiratu'l-huffâz* (Haydarâbâd 1375/1955), I. 2. Keza bkz. el-Hâkim Ebü 'Abdillah, *Ma'rifet 'ulûmi'l-hadis* s. 15; el-Hattâb el-Bagdâdî, *el-Kifâye*, s. 26.

21 Meselâ 'Omer İbnu'l-Hattâb, Hazreti Peygamberden "biriniz kapıya gelipte içeri girmek için üç defa izin istedikte izin verilmezse geri dönsün" hadisini rivayet eden Ebü Mūsâdan şahid istemiş, Ubeyy İbn Ka'b'ın şahadeti üzerine de hadisi kabul etmiştir. Bu haber için bkz. el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, VII. 130 (bâbu't-teslim ve'l-isti' zân şelâsen); Muslim, *el-Câmi'u's-Sahih* (M. Fu'ad 'Abdu'l-Bâkî neşri), III. 1694 (kitâbu'l-isti'zân). 'Ali İbn Ebi Tâlib'in de bu konu ile ilgili olarak şöyle dediği rivayet olunur: "Hazreti Peygamberden bir hadis işittiğim zaman, Allah'ın dilediği kadar o hadisten faydalanırım. Bir başkası bana hadis rivayet ederse ondan yemin etmesini isterim; ederse doğruluğunu kabul ederim". Ahmed İbn Hanbel, I, 154, 174, 178; el-Hattâb el-Bagdâdî, *el-Kifâye*, s. 28; ez-Zehabi, *Tezkiratu'l-huffâz*, I. 10.

muvazî olarak müslümanlar arasına karışan ve İslâm'ın parçalanmasından fayda uman bir takım kimseler de hadîslerden diledikleri şekilde istifade etme yoluna gitmişlerdir.

İşte bu durum, tâbî'ün ulemasını harekete geçirdiği gibi, halk arasında rivayet edilen hadîslerin sıkı ve devamlı bir kontrole tâbî tutulması için bir takım prensiplerin vaz'ını da zarurî kılmıştır. İlk olarak, her hadîs râvisinin, rivayet ettiği hadîsin kaynağını belirtmesi şart koşulmuştur. Bu, tabii olarak hadîslerde isnâd kullanılması zorunluluğunu intac etmiştir. Isnâda verilen bu ehemmiyet, bir bakıma, onu teşkil eden râvilere matuftur. Zira bir isnâdın sıhhati, her şeyden önce, o isnâddaki râvilerin sika (adalet ve zabt yönünden güvenilir) olmalarına bağlıdır. Bu bakımdan hadîs imamları, tedvîn ettikleri hadîslerin sıhhatini tetkike giriştikleri zaman, önce onları rivayet eden râvileri adalet ve zabt yönünden sıkı bir tetkike tâbî tutmuşlar, bunun neticesi rivayeti kabul edilenlerle reddedilmesi gerekenleri, bunların kabul ve red sebeplerini tesbit ile her biri için mufassal biyografiler tanzim etmişlerdir. Râvilerin tetkikine muvazî olarak rivayet halleri de ayrıca tetkike tâbî tutulmuştur; çünkü râvilerin tetkiki neticesinde görülmüştür ki, adalet ve zabt sıfatlarını hâiz olan her râvinin rivayetini kabul etmek doğru değildir; zira insan ne kadar âdil ve ne kadar zâbit olursa olsun, bazan vehim ve hataya düşmekten, yahut nisyân illetine maruz kalmaktan kurtulamamaktadır.

Gerek râvilerin ve gerekse rivayet hallerinin tetkiki neticesinde, bunların birbirinden farklı dereceleri tesbit edildiği gibi, bu tesbit işinin daha sâlim ve daha kesin bir şekilde yapılmasını mümkün kılacak bazı kaideler vazedilmiş, bu kaideler yardımıyla tesbit edilen farklı derecelerin her birine uygun sıhhat yönünden yine birbirinden farklı hadîs çeşitleri ortaya çıkmıştır. Ancak hadîs imamları arasında bunların her birinin ayrı ayrı bilinmesi ve kolayca tanınması için, her birine delâlet eden istilâhlar vazolunmuştur. Meselâ her yönden mükemmel olan bir hadîse *şahîh* denilmiş, ancak sahîh hadîsler arasında da, râvilerinin hal ve durumlarındaki farklılıklar dolayısıyla farklı dereceler görüldüğü için en üstün derecede olanlar *şahîh li-zâtihi*, bu dereceye ulaşmamış olanlar ise *şahîh li-gayrihi* adını almıştır. Sahîh li-gayrihi'nin altında derece alanlara ise sırasıyla *hasen li-zâtihi* ve *hasen li-gayrihi* denilmiştir. Hasen li-gayrihi derecesine ulaşmayan hadîsler ise *zayıf* hadîslerden sayılmıştır²².

Ancak, bir hadîsin zayıf vasfını kazanmasında çeşitli âmiller rol oynamıştır. Bu âmillerden bir kısmı, ya rivayet hallerinden olmak üzere doğru-

22 Bkz. İbn Hacer el-'Askalâni, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker* (İst. 1305), s. 18-19.

dan doğruya isnadla ilgilidir ve isnadın başında, ortasında veya sonunda râvi düşmesiyle olur. Yahutta, bu âmillerden bir kısmı râvinin halleriyle ilgilidir.

Birinci şıkta, birbirinden farklı râvi düşmesiyle çeşitli hadis şekilleri ortaya çıkmış ve her biri için ayrı bir ıstılâh vazedilerek birbirinden ayırt edilmeleri kolaylaştırılmıştır. Meselâ İsnadın başında râvisi düşmüş hadislerle *mu'allak*²³, ortasında râvisi düşmüş hadislerle *munka'atı*²⁴ (düşen râvi sayısı birden fazla ve birbirini takip ederek olmuşsa *mu'zal*)²⁵ isnadın sonunda râvisi düşmüş hadislerle de *mursel* denilmiştir²⁶. Bazan da isnadda râvi düşmesi, herkesin kolay anlayamayacağı kadar gizli olmuştur. Bu, râvinin mülâkî olduğu şeyhten işitmediği bir hadisi rivayet etmesi halinde ortaya çıkar. Bu çeşit hadislerle de ıstılâhta *mudelles* adı verilmiştir²⁷.

Râvilerin halleriyle ilgili olan âmillere gelince, bunlar da birinci şıkta olduğu gibi, değişik isimlerle zikredilen çeşitli hadislerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Meselâ rivayetinde yalancılığı sâbit olan bir râvinin hadisine *mevzû*²⁸ denilmiş, yalancılıkla itham olunan râvilerin hadislerine *metrûk*²⁹, hatası fâhiş, gafleti çok ve fıskı zâhir olan râvilerin hadislerine *munker*³⁰, rivayetinde vehim olduğu tesbit edilen râvilerin hadislerine *mu'allel*³¹, rivayetinde yaptığı bazı ilâvelerle başkalarının rivayetine muhalefet edenlerin hadislerin *mudrec*³², takdim ve tehirle yaptıkları rivayetlere *ma'klûb*³³ denilmiş ve bunun gibi, 200 den fazla konuya delâlet eden çeşitli ıstılâhlar vazedilmek suretiyle, her konunun diğerinden ayırt edilmesi ve müstekillen bilinip öğrenilmesi temin edilmiştir. Bu bakımdan hadis ilmi bir ıstılâhlar ilmi olmuş, her bir ıstılâh, bu ilmin birer temel taşı addedildiği gibi, hadis imamları arasında hadis ilminin müstekil bir bölümü olarak ayrı ayrı inceleme konusu

23 Aynı eser, s. 36.

24 Bkz. İbnu's-Şalâh, 'Ulûmu'l-hadis (Haleb 1386/1966), s. 51; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, s. 126; İbn Hacer, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, s. 38.

25 İbnu's-Şalâh, 'Ulûmu'l-hadis, s. 54; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, s. 129; İbn Hacer, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, s. 38.

26 İbnu's-Şalâh, 'Ulûmu'l-hadis, s. 47; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, s. 117; İbn Hacer, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, s. 37.

27 Bkz. İbnu's-Şalâh, 'Ulûmu'l-hadis, s. 66; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, s. 130; İbn Hacer, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, s. 39.

28 İbn Hacer, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, s. 42.

29 Aynı eser, s. 45.

30 Aynı yer.

31 Aynı yer.

32 Aynı eser, 46.

33 Aynı eser, s. 47.

yapılmıştır. Her biri hakkında müstakil eserler telif edilmiş, bazen de bütün istilâhları içinde tophyan muhtasar veya mufassal kitaplar meydana getirilmiştir. İşte bu eserlere, hadîste istilâh olarak konulmuş elfazı şâmil olmaları itibariyle *muştalaḥu'l-ḥadîş* adı verilmiştir³⁴.

Muştalaḥu'l-ḥadîş kitaplarında hadîs ilminin tarifi yapılarak rivayet ve dirayet yönünden olmak üzere iki kısma taksim edilmiştir³⁵. Rivayet yönünden hadîs ilmi, Hazreti Peygambere izafe edilen söz, fiil ve takrirlerin bilinmesi, zabtı ve rivayetinden ibarettir. Dirayet yönünden hadîs ilmi ise, rivayetin hakikatını, şartlarını, çeşitlerini, hükümlerini, râvilerin hal ve şartlarını ve merviyatın sınıflarını inceleyen bir ilimdir.

Hadîs ilminin bu taksimi gözönünde bulundurulursa, hadîs metinlerinin toplanıp yazılmasından, sonra da hıfzedilip rivayetinden ibaret olan birinci kısmın, yani rivayete dayanan hadîs ilminin, dirayete dayanan ikinci kısma ilgisi bulunmadıkça, hiç bir şey ifade etmeyeceği kolayca anlaşılır; çünkü dirayet olmaksızın hadîslerin tahlil ve tenkidini yapmak ve dolayısıyla sahîh olanlarını sakîm olanlarından ayırmak imkânı yoktur. Bu bakımdan hadîs uleması arasında dirayete dayanan hadîs ilmi '*İlmu uşûli'l-ḥadîş*' adıyla şöhret kazanmıştır. Aynı zamanda bu ilim, konusu ve gayesi itibariyle bizim daha önce açıklamağa çalıştığımız *muştalaḥu'l-ḥadîş* ilminden başka bir şey değildir. Buna göre '*İlmu dirâyeti'l-ḥadîş*' (Dirayet yönünden hadîs ilmi), '*İlmu uşûli'l-ḥadîş*' (Hadîs usûlü ilmi) ve '*İlmu muştalaḥu'l-ḥadîş*' (Hadîs istilâhları ilmi), hadîs ilminde aynı manâda kullanılan ibarelerden ibaret olmuştur.

Muştalaḥu'l-ḥadîş ilmi, İslâm'ın ilk üç asrında, bu isimle bilinen bir ilim hüviyetini henüz kazanmadığı gibi, çeşitli bölümlerini bir araya getiren tek bir kitap halinde de tasnif edilmemişti. Bununla beraber, münferid bölümlerde söz sâhibi olanlar da yok değildi. Meselâ haberlerin kabulü için râvilerin

34 İstilah, bir ilim dalına mensub olanların, bir lafız veya kelimeyi, lugatta delâlet ettiği manâdan başka bir manâ için vazedip kullanmaları ve bu manâ üzerinde ittifaklarıdır. Meselâ "vâcib" kelimesi, lugatta sâbit ve lâzım manâsında kullanıldığı halde, fukahâ bu kelimeyi kişinin, yapması halinde sevab kazanacağı, terketmesi halinde ise ikaba maruz kalacağı şeyler için kullanmış ve bu manâ üzerinde ittifak etmişlerdir. Mutekellimün da aynı kelimeyi, aklen yokluğu tasavvur edilemeyen şeyler hakkında kullanmışlar ve meselâ "Vâcibu'l-vucûd" demişlerdir; bununla vücûdu zorunlu olan, yahut olmaması aklen mümkün olmayan Allah Taâlâyı murad etmişlerdir. Buna göre, vâcib kelimesinin mutekellimün nazarındaki bu manâsı bir istilâh manâsıdır.

35 Meselâ bkz. el-Ḳâsımî, *Ḳavâ'idu't-tahdîş* (Dimaşk 1353/1935), s. 51.

cerh ve ta'dil süzgecinden geçirilmeleri gerektiği sahabe devrinden beri biliyordu. İbn 'Abbās (Ö. 96) ve Enes İbn Mâlik (Ö. 93) bu konuda büyük şöhret kazanmışlardır. Tabî'undan eş-Şa'bî (Ö. 104) ve İbn Sîrîn (Ö. 110), bu tabakanın sonlarından el-A'meş (Ö.148), Şu'be (Ö. 160) ve Mâlik İbn Enes (Ö. 179); bunları takip eden tabakadan 'Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö. 181), Sufyân İbn 'Uyeyne (Ö. 197), 'Abdurrahmân İbn Mehdi (Ö. 198) aynı konuda söz sâhibi olmuşlardır. Yahyâ İbn Ma'in (Ö. 233) ve Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241) ile cerh ve ta'dil ilmi zirveye ulaşmıştır.

Muhtelifu'l-hadîs sahasında eş-Şâfi'i (Ö. 204) ve İbn Kuteybe (Ö. 276) telif ettikleri kitaplarla şöhret kazanmışlardır.

İlâh bahsinde, 'Alî İbnu'l-Medîni (Ö. 234), İmâm Muslim (Ö. 261), Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241) ve İbn Ebî Hâtim (327); garibu'l-hadîs bahsinde Ebû 'Ubeyde Mu'ammer İbnu'l-Muşennâ (Ö. 210) ve Ebû 'Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm (Ö. 223) yine büyük şöhrete sâhiptiler ve her birinin bu konularda yazılmış müstekil kitapları vardı. Fakat muştalaḥu'l-hadîse ait, bu ilmin bütün bölümlerini içine alan ve kaidelerini toplu olarak ortaya koyan eserler üçüncü asırdan sonra ortaya çıkmıştır. Bu konuda İbn Hacer bize şu bilgiyi vermiştir:

"Hadîsçilerin ıstılâhı hakkında tasnif edilmiş kitaplar pek çoktur. Bu konuda ilk kitap tasnif eden kimse el-Kâzî Ebû Muhammed er-Râmahurmuzî'dir. Kitabına *el-Muḥaddiṣu'l-fâṣıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i* adını vermiştir. Ancak, er-Râmahurmuzî, bu kitaba bütün konuları almamıştır³⁶. Bundan sonra el-Hâkim Ebû 'Abdillah en-Neysâbüri gelir; fakat bu da kitabını istenilen şekilde tertib ve tehzib etmemiştir³⁷. El-Hâkim'i Ebû Nu'aym el-İşbahânî takip etmiş ve onun kitabına bazı ilâveler yaparak yeni bir kitap

36 Ebû Muhammed el-Hasan İbn 'Abdirrahman İbn Hallâd el-Fârisî er-Râmahurmuzî, Hicrî 360 senesine kadar Başra'nın doğusuna düşen ve Huzistan içinde yer alan Râmahurmuz şehrinde yaşamıştır. 290 Hicride ilimle meşgul olmağa başlamış ve başta babası olmak üzere bir çok tanınmış kimselerden hadîs dinlemiştir. İbn Hacer'den naklen yukarıda da belirttiğimiz gibi, hadîs usûlüne ait ilk kitabın musannıfıdır. *El-Muḥaddiṣu'l-fâṣıl* adlı bu kitabın bir nüshasını elinde bulundurduğunu belirten ez-Zehabî, er-Râmahurmuzî'yi bu sahanın adamı olarak tanıtır ve "onun, hadîs ilmine ait kitabını gözden geçiren herkes bunu kolayca anlar" der. (Bkz. ez-Zehabî, *Tezkiratu'l-huffâz*, III. 906).

37 Asrında muhaddislerin imâmı olarak şöhret kazanan Hafız Ebû 'Abdillah Muhammed İbn 'Abdillah İbn Muhammed İbn Hamdeveyh İbn Nu'aym ez-Zâbbî en-Neysâbüri, Hicrî 321 senesinde doğmuş, babasının ve dayısının teşvikiyle küçük yaşta hadîs öğrenmeğe başlamıştır. Ez-Zehabî, onun, 330 senesinde yani henüz dokuz yaşında iken hadîs dinlemeğe başladığını, yirmi yaşında bu maksatla 'Irâk'a seyahat ettiğini, sonra Ḥorâsân ve Mâverâun-

vücûda getirmiş, bir çok şeyleri de kendinden sonrakilere bırakmıştır³⁸. Bunlardan sonra el-Ḥaṭîb Ebû Bekr el-Bağdâdî gelmiş, *el-Kifâye* adını verdiği rivayet kaideleriyle ve *el-Câmi' li-âdâbi's-şeyh ve's-sâmi'* adını verdiği rivayet âdâbiyle ilgili birer kitap tasnif etmiştir. Hadîs ilmiyle ilgili ne kadar ilim (fen) varsa, o konuda müstekil bir kitap vücûda getirdiği için, Hafız Ebû Bekr İbn Nuḳta, el-Ḥaṭîbu'l-Bağdâdî hakkında şöyle demiştir: Her insan sahibi bilir ki, el-Ḥaṭîb'ten sonra gelen muhaddisler onun kitaplarına dayanmışlardır³⁹.

nehri dolaşarak iki bin civarında şeyhe mülâkî olup onlardan hadîs kaydettiğini zikreder (*Tez-kiratu'l-huffâz*, III. 1039).

El-Ḥâkim, şîka (güvenilir) imamlardan olmakla beraber teşeyyu'a meyyaldir. El-Buhârî ve Muslim'in şartlarına uygun olduğu iddiasıyla topladığı hadîsler arasında, şî'ilerin büyük ehemmiyet atfettikleri hadîslere de yer vermesi dikkat çekicidir.

El-Ḥâkim'in tasnif ettiği kitapların sayısı bin cüzü bulur. *El-Mustedrek*, *Târihu Ney-sâbü*, *el-Medhal ilâ ulmi's-şahîb*, *Kitâbu'l-iklîl*, *Fezâ'ilu's-Şâfi'i* ve *Ma'rifet 'ulümi'l-hadîs* bunların en meşhurlarıdır.

İbn Ḥacer'in, yukarıda er-Râmahurmuzî'nin kitabından sonra tasnif edildiğini açıkladığı hadîs usûlüne ait kitap Ma'rifet 'ulümi'l-hadîs'tir. Hadîs ilminin 52 nev'ini ihtiva eden bu kitap, 1937 senesinde Kâhire'de tabolunmuştur.

38 Hafız Ahmed İbn 'Abdillah İbn Ahmed İbn İshâk İbn Mûsâ İbn Mihrân eş-Şüfi, Ebû Nu'aym el-İsfahânî 336 H. de doğmuştur. İlk semâ'ı 344 de İshâhân âlimlerinden Ebû Muhammed İbn Fâris'tendir. Horâsân ve 'Irâk'a yaptığı seyahatlarda asrının bir çok ileri gelenlerine mülâkî olmuş ve onlardan hadîs dinlemiştir. Hıfzıyla şöhret kazanan Ebû Nu'aym, daha sonraları kendisinden ilim almak için daima ziyaret olunan bir şahsiyet olmuştur. Rivayet olduğuna göre, hergün öğle vaktine kadar etrafında toplananlardan biri ona dilediği bir şeyi okuyarak arzeder, ve bu, eve gitmek için yola çıktığı zaman da devam ederdi. Ebû Nu'aym bundan usanç duymaz, yılmınlık göstermezdi.

Ḥilyetu'l-evliyâ' adlı kitabı en çok şöhret kazanan eserlerindedir. Bunun yanında *Kitâbu ma'rifeti's-şahâbe*, *Kitâbu delâ'ili'n-Nubuvve*, *Târihu İshâhân*, *Şifatu'l-cenne*, *Kitâbu't-tüb*, el-Buhârî ve Muslim üzerine yaptığı Mustahracât da meşhur kitapları arasındadır.

Ebû Nu'aym 430 H. de 94 yaşında iken vefat etmiştir (*Ez-Zehbî*, *Tez-kiratu'l-huffâz*, III. 1092-98).

39 Hafız, Şam ve 'Irâk Muhaddisi, sayısız tasniflerin sâhibi Ebû Bekr Ahmed İbn 'Alî İbn Sâbit İbn Ahmed İbn Mehdî, el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî 392 H. de dünyaya gelmiştir. Babası, 'Irâk'ta bir karyenin hatîbi idi ve el-Kettânî'den hadîs dinlemiş, ona Kur'ân okumuştur. Öğlunun yetişmesinde büyük tesiri olmuştur. İbn Mâkûlâ'nın ifadesine göre el-Ḥaṭîb, Hazreti Peygamberin hadîsleri hakkında bilgi, hıfz, itkan ve zabt yönünden olduğu gibi, hadîslerin isnad ve illetlerine, sahîh ve garîbine, münker ve zayıfına vâkıf olan âyânın sonuncusudur. *Ez-Zehbî'nin* es-Sem'ânî'den naklen belirttiğine göre, el-Ḥaṭîb 56 kitap tasnif etmiştir. *Târihu Bağdâd*, *el-Kifâye*, *es-Sâbiḳ ve'l-lâhîḳ*, *Şerefu aşhâbi'l-hadîs*, *el-Muttefik* ve'l-mufterik, *Takyidu'l-'ilm* bunlardandır.

İbn Ḥacer'in yukarıda bahis konusu ettiği rivayet kâideleriyle ilgili *el-Kifâye fi'ulmi'r rivâye* adlı kitabı Ḥaydarâbâd'ta (1357) tabedilmiş, fakat rivayet âdâbiyle ilgili olan *el-Câ-*

Daha sonraları, el-Ḥaṭīb'i takip eden bazı kimseler gelmişler ve bu ilimden nasiblerini almışlardır. El-Ḳāzî 'Iyâz küçük ve faydalı bir kitap cemederek ona *el-İlmâ'* adını vermiştir⁴⁰. Ebû Ḥafş el-Meyâne'î de *Mâ lâ yesa'u'l-muḥaddise cehlüh* adlı kitabını tasnif etmiştir. Bunun gibi daha bir çok meşhur, mufassal veya muhtasar kitaplar ortaya çıkmış; nihayet hâfız ve fakih Ebû 'Amr 'Osmân İbnu's-Şalâh, Dimaşk'taki Eşrefiyye Medresesinde hadis derslerini üzerine alıpta meşhur kitabını tasnif edinceye kadar bu iş devam etmiştir. Ancak İbnu's-Şalâh, tasnif ettiği kitabını, talebelerine kısım kısım imlâ etmek suretiyle meydana getirdiği için tertibi istenilen biçimde olmamıştır. Musannıf, daha ziyade el-Ḥaṭīb'in dağılık tasniflerine itina göstermiş, onlardaki değişik konuları biraraya getirerek başka kitaplardan da ilâvelerde bulunmuştur. Bu suretle, diğer kitaplarda dağılık olan bilgiler onun kitabında biraraya gelmiş ve hadis ilmiyle meşgul olan herkes İbnu's-Şalâh'ın bu kitabına eğilmiştir. Kaç kişi onu nazmetmiş, kaç kişi hulâsa edip kısaltmış, kaç kişi onun muâriz ve müdafii olmuştur, sayılamaz...⁴¹

Filhakika, Şeyhulislâm İbn Ḥacer'in yukarıda naklettiğimiz ibarelerinden de anlaşıldığı gibi, İbnu's-Şalâh'ın *'Ulümü'l-hadis* adlı kitabının hadis-

mi' li-âdâbi's-şeyh ve's-sâmi adlı kitabı henüz tabedilmemiştir. Kitabın muhtelif yazma nüshaları mevcuttur.

El-Ḥaṭīb Hicrî 463 senesinde vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-ḥuffâz*, III. 1135-1146).

40 Mağrib âlimi olarak şöhret kazanan el-Ḳāzî 'Iyâz İbn Mūsâ Ebu'l-Fazl el-Yahsubî 476 senesinde doğmuştur. Aslen Enduluslüdür. Ceddî Fas'ta yerleşmiş olduğu için el-Ḳāzî 'Iyâz da orada yetişmiş ve henüz 20 yaşında iken Ebû 'Alî el-Gassânî'den icazet almıştır. 28 yaşlarında iken münazaralara iştirak etmiş, 35 yaşında da kaza müessesesinin başına geçmiştir. *Eş-Şifâ' fî şerefi'l-Muştafâ*, *Tertibu'l-medârik*, *Meşâriku'l-envâr* adlı kitapları büyük şöhret kazanmıştır. Usûlî hadise ait telif ettiği *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye* adlı kitabının müteaddit yazma nüshaları mevcut olup henüz tabedilmemiştir.

El-Ḳāzî 'Iyâz Hicrî 544 senesinde vefat etmiştir. (Ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-ḥuffâz*, IV. 1304-1307).

41 İbn Ḥacer'den naklen zikrettiğimiz bu ifadeler için bkz. Şerhu Nuḥbeti'l-fiker, s. 4-6. Metinde zikri geçen *'Ulümü'l-hadis* müellifi Şeyhulislâm Teḳıyyu'd-Dîn Ebû 'Amr 'Osmân İbni's-Şalâh eş-Şehrüzürî eş-Şâfi'î, 577 H. de Şehrüzür'da dünyaya gelmiştir. Önce babasından fıkıh dersleri almış, sonra bir müddet Muşul'da kalmış, Bağdâd, Hemedân, Nisâbü, Merv, Dimaşk, Haleb ve Ḥarrân'a seyahat ederek oralarda bulunan meşhür ulemadan hadis dinlemiştir. Eşrefiyye Medresesinde hadis dersi vermeğe başladıktan sonra bir çok kitap tasnif etmiş, fetvalar vermiştir. Tefsir ve fıkıh sahasında da asrının ileri gelenlerinden biri idi. 643 senesinde Dimaşk'ta vefat etmiştir.

Usulî hadise ait telif ettiği *Ulümü'l-hadis* adlı kitabı, *Muḳaddimetu İbni's-Şalâh* adıyla de şöhret kazanmış olup müteaddit defalar tabedilmiştir. (Ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-ḥuffâz*, IV. 1430-1433).

çiler arasında şöhret kazanmasından sonra, usûl-i hadîse ait kitap tasnif eden pek çok kimse, onun kitabını ele alarak ya üzerine şerh yazmış, yahut onu ihtisar veya nazm etmiştir. Ancak bu manzûm ve muhtasar eserler, konu ile ilgili meseleleri çok defa dar ve anlaşılması güç kalıplar içerisinde verdiklerinden, bunların da açıklanmasına ihtiyaç hissedilmiş, bu suretle bir kitabın çeşitli ellerden yapılmış şerh ve hâşiyeleri ortaya çıkmıştır. Hadîs usûlü için kaynak olmak bakımından da büyük ehemmiyeti olan bu eserlerden tesbit edebildiklerimizi müellifleriyle birlikte burada zikretmeyi faydalı görüyoruz.

Muhyî'd-Dîn Yahyâ İbn Şeref en-Nevevî (Ö. 676), '*Ulumu'l-hadîş*'i ilk ihtisar edenlerden sayılır. Bu ihtisar ile meydana getirdiği kitaba *Takribu'l-irşâd ilâ 'ulmî'l-isnâd* adını vermiştir. Yine en-Nevevî tarafından *et-Takrib ve't-teysîr li-ma'rifeti suneni'l-Beşîri'n-Nezîr* adıyla ikinci defa ihtisar edilen bu muhtasar, hem Zeynu'd-Dîn 'Abdurrahîm el-'Irâkî (Ö. 806), hem Burhânu'd-Dîn İbrâhîm İbn Muhammed el-Kâbâkîbî el-Halebî (Ö. 851), hem es-Sehâvî (Ö. 902), hem de Celâlu'd-Dîn es-Suyûtî (Ö. 911) tarafından şerhedilmiştir. Es-Suyûtî'nin *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî* adlı kitabı bunlar arasında en çok şöhret kazanan ve müteaddit defalar tabedilen bir şerhtir⁴².

'*Ulümü'l-hadîş*'in diğerk bir muhtasarı Bedru'd-Dîn Muhammed İbn İbrâhîm İbn Sa'd Allah İbn Cemâ'a el-Kinânî (Ö. 733) ye aittir. *El-Menhelu'r-revî fi'l-hadîşî'n-Nevevî* adlı bu kitap, İbn Cemâ'a'nın torunu 'Izzu'd-Dîn Muhammed İbn Ebî Bekr İbn 'Abdi'l-'Azîz İbn Bedri'd-Dîn İbn Cemâ'a (Ö. 819) tarafından *el-Menhecu's-sevî fi şerhi'l-Menhelu'r-revî* adıyla şerhedilmiştir⁴³.

'*Ulümü'l-hadîş*, 'Alâ'u'd-Dîn İbn 'Osmân el-Mârdîni (Ö. 750), İbn Keşîr adıyla maruf 'Imâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il İbn 'Omer el-Kuraşî (Ö. 773) ve Sirâcu'd-Dîn Ebû Hafş 'Omer İbn Raslân el-Bulkîni eş-Şâfi'i (Ö. 805) tarafından da ihtisar edilmiştir. İbn Keşîr'in muhtasarı, zamanımızda Ahmed Muhammed Şâkir tarafından *el-Bâ'ısu'l-haşîş şerhu ihtisârî 'Ulümü'l-hadîş* adıyla şerh ve neşredilmiştir. El-Bulkîni'nin *Mehâsinu'l-işlâh fi tazmîni kitâbi İbni's-Salâh* adlı muhtasarı ise 'Izzu'd-Dîn Tâhir İbn Hasan el-Halebî (Ö. 808) tarafından nazmedilmiştir⁴⁴.

42 Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, I. 465; II. 1161.

43 Aynı eser, II. 819.

44 Aynı eser, II. 1161; 1608.

'*Ulūmu'l-hadīş*'in yukarıda zikrettiğimiz muhtasarları yanında, bazı müellifler tarafından yapılmış şerhleri de vardır. *Nuket* adı verilen bu şerhlerden biri Zeynu'd-Dīn el-'Irākī (Ö. 806) ye ait olup *et-Takyid ve'l-izāh li-mā uḥlika ve uḡlika min kitābi İbni's-Şalāh* ismi altında neştedilmiştir. Diğer iki şerhten biri Bedru'd-Dīn ez-Zerkeşī (Ö. 794) ye, ikincisi ise Şeyhulislam İbn Haceri'l-'Asḳalāni (Ö. 852) ye aittir. İbn Hacer'in şerhi, *el-İfsāh bi-tek-mīli'n-nuket 'alā İbni's-Şalāh* adını taşır⁴⁵.

'*Ulūmu'l-hadīş*'in nazım halindeki ihtisarlarına gelince, bunların en meşhuru, Zeynu'd-Dīn el-'Irākī (Ö. 806) ye aittir ve bin beyt içinde '*Ulūmu'l-hadīş* hulāsa edilmiştir. *Elfiyetu'l-'Irākī* adıyla şöhret kazanmış olan bu kitap, muhtelif müellifler tarafından şerh ve ihtisar edilmiştir. İlk iki şerhi, mutavvel ve muhtasar olmak üzere, yine el-'Irākī'nın kendisine aittir. Bilâhara, muhtasar olan müellif şerhi es-Seyyid eş-Şerif Muḥammed Emin tarafından özetlenmiş, Şeyh Kāsım İbn Kuṭlübōḡā (Ö. 879) ve Burhānu'd-Dīn 'İbrāhīm İbn 'Omer el-Buḳā'i (Ö. 885) tarafından da üzerine hâşiye yazılmıştır. Bu ikinci hâşiyeye *en-Nuketu'l-Vafiyye bi-mā fi şerhi'l-Elfiye* adı verilmiştir.

Elfiye'nin müellif şerhinden başka şerhleri de vardır. Zekerıyyā' İbn Muḥammed el-Enşārī (Ö. 928) nin *Fethu'l-bākī bi-şerhi Elfiyeti'l-'Irākī* adlı şerhi, Celālu'd-Dīn es-Suyūṭī (Ö. 911), İbrāhīm İbn Muḥammed el-Halebī (Ö. 955), Zeynu'd-Dīn Ebū Muḥammed 'Abdurrahmān İbn Ebī Bekr el-'Aynī (Ö. 893), Ebu'l-Fidā' İsmā'il İbn İbrāhīm İbn Cemā'a el-Kinānī (Ö. 861) nin şerhleri ile, Kuṭbu'd-Dīn Muḥammed İbn Muḥammed el-Ḥayzarī (Ö. 894) nin *Şu'ūdu'l-Merākī şerhu Elfiyeti'l-'Irākī* ve Şemsu'd-Dīn Muḥammed İbn 'Abdirrahmān es-Seḥāvi (Ö. 902) nin *Fethu'l-Muḡiṣ bi-şerhi elfiyeti'l-hadīş* adlı şerhleri bunlardandır⁴⁶.

'*Ulumu'l-hadīş*'i nazmeden diğer iki müelliften biri Şihābu'd-Dīn Muḥammed İbn Aḫmed İbn Ḥalīl el-Ḳāzī el-Ḥūyī (Ö. 693), öbürü de Celālu'd-Dīn es-Suyūṭī (Ö. 911) dir. Es-Suyūṭī'nin *Elfiye*'si *Nazmu'd-durer fi 'ilmi'l-eşer* adıyla şöhret kazanmıştır⁴⁷.

Ash, yine İbnu's-Şalāh'ın '*Ulūmu'l-hadīş*'i olduğu halde çok veciz bir şekilde hulāsa edilen, sonra da üzerine yazılan şerhle daha faydalı bir şekilde sokulan *Nuḫbetu'l-fiker fi muṣṭalahı ehlil-eşer* adlı kitap, hādīs usulünde, bilhassa bu ilme yeni başhyanlar için elden düşürülmeyecek kıymetli bir kay-

45 Aynı eser, II. 1161.

46 Aynı eser, I. 156.

47 Aynı eser, II. 1963.

nak vasfını hâizdir. Şihâbu'd-Dîn Ahmed İbn Ali İbn Hacer el-'Askalânî (Ö. 852) tarafından telif edilen *Nuhbetu'l-fiker*, yine onun tarafından şerhedilmiş ve bu şerhe *Nuzhetu'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* adı verilmiştir. Hem *Nuhbetu'l-fiker* ve hem de onun şerhi *Nuzhetu'n-nazar*, hadis ulemâsı arasında büyük kabul görmüş, İbnu's-Şalah'ın '*Ulûmu'l-hadis*'i gibi bir çok kimse tarafından ya üzerlerine şerh veya hâşiye yazılmış, yahutta nazmedilmiştir. Ebu'l-İmdâd İbrâhîm İbn İbrâhîm İbn Hâsan el-Laķânî (Ö. 1041) nin *Kazâ'u'l-vaţar min Nuzheti'n-nazar* adlı *Nuzhe* üzerine yazdığı hâşiyesi ile, Sirriyyu'd-Dîn İbnu's-Şâ'îğ (Ö. 1066) ve Kâsım İbn Kûtlübögâ el-Hanefî (Ö. 876) nin hâşiyeleri bunlardandır.

Nuhbe üzerine yazılan şerhlerden biri, müellifin oğlu Kemâlu'd-Dîn Muḥammed İbn Ahmed İbn Hacer el-'Askalânî'ye aittir ve *Neticetu'n-nazar fî şerhi Nuhbeti'l-fiker* adını taşır. Diğer şerhler ise, müellifin muâsırlarından olan Kemâlu'd-Dîn Ebû 'Abdillah Muḥammed İbni'l-Ḥasan İbn 'Alî İbn Yahyâ İbn Muḥammed İbn Halef İbn Ḥalife et-Temîmî eş-Şemenî (Ö. 821) ye ve *İm'ânu'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* adıyla Muḥammed Ekrem İbn 'Abdirrahmân el-Mekkî'ye aittir.

Nuhbe'nin şerhi olan *Nuzhe* ise, 'Alî İbn Sultân el-Herevî el-Kârî (Ö. 1014) tarafından şerh edilerek, buna *Muştalahâtu ehli'l-eşer 'alâ şerhi Nuhbeti'l-fiker* adı verilmiştir. Keza 'Abdu' r-Ra'ûf İbn Tâc el-Munâvî (Ö. 1021) nin *el-Yevâķitu ve'd-durer fî şerhi şerhi Nuhbeti'l-fiker* adlı bir şerhi olduğu gibi Ebu'l-Ḥasan Muḥammed Şâdık İbn 'Abdi'l-Hâdî es-Sindî (Ö. 1138) nin de şerh üzerine yapılmış bir şerhi vardır.

Nuhbetu'l-fiker'in manzûm teliflerine gelince: Kemâlu'd-Dîn eş-Şemenî (Ö. 821) tarafından yapılan *Nuhbe* nazmı, oğlu Teķıyyu'd-Dîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed İbn Muḥammed eş-Şemenî (Ö. 872) tarafından şerhedilmiş ve *el-'Âliyu'r-rutbe fî şerhi nazmi'n-Nuhbe* adı verilmiştir. Keza Muḥammed Razıyyu'd-Dîn Ebu'l-Fazl İbn Muḥammed Ebi'l-Berekât (Ö. 935) ın *Silku'd-durer fî muştalahu ehli'l-eşer ve nazmi Nuhbeti'l-fiker li'bni Hacer* adlı nazmı ile Ebû Ḥâmid Sidi'l-'Arabî İbn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf İbn Muḥammed el-Fâsî (Ö. 1052) nin *Iķdu'd-durer fî nazmi Nuhbeti'l-fiker*'i ve bu nazım üzerine yaptığı şerhi bu cümleden olarak zikredilebilir⁴⁸.

Hadîs usûlünün yukarıda saydığımız ana kaynakları yanında telif edilmiş daha bir çok kitap vardır. Meselâ Şemsu'd-Dîn Muḥammed İbn Muḥam-

med İbni'l-Cezerî (Ö. 833) nin *tezkiratu'l-ulemâ'sı*⁴⁹, taqıyyu'd-Dîn Muhammed İbn 'Alî İbn Daqıķı'l-'İyd (Ö. 702) in *el-İktirâh fi uşûli'l-hadîş'i*⁵⁰, Şerefu'd-Dîn Hasan İbn Muhammed et-Ṭîbî (Ö. 743) nin, İbnu's-Şalâh'ın '*Ulumu'l-hadîş'i*' ile en-Nevevî'nin ve İbn Cemâ'a'nın muhtasarlarından telhîs ettiği ve es-Seyyidu's-Serîf 'Alî İbn Muhammed el-Curcânî (Ö. 816) nin üzerine hâşiye yadığı *Hulâsa fi uşûli'l-hadîş* adlı kitabı⁵¹, Hâfız 'Abdullah İbnu'l-Mavvâķ (Ö. 897)ın *Buĝyatu'n-nuķķâd fi uşûli'l-hadîş'i*⁵², İbnu'l-Vezîr adıyla marûf Muhammed İbn İbrâhîm eŐ-Őan'ânî (Ö. 840) nin *Tenķihu'l-enzâr fi 'ulûmi'l-âŐâr'ı*⁵³, Celâlu'd-Dîn es-Suyûṫî (Ö. 911) nin *er-Ravzu'l-mukellel ve'l-verdu'l-mu'allel'i*⁵⁴, Yûnus İbn Yûnus er-ReŐîdî el-EŐerî (Ö. 1020) nin *ed-Durer fi muŐtalahi ehlî'l-eşer'i* ile yine aynı müellifin bu kitap üzerine yazdığı *Tuhfetu ehlî'n-nazar* adlı Őerhi⁵⁵, Aĥmed İbn Bekr el-Maĝribî (Ö. ?) nin *Mu'allimu't-tullâb bi-mâ li'l-aĥâdiŐi mine'l-alkâb'ı*⁵⁶ bunlar arasında yer alır.

Asrımızda telif edilen ve hadîs usûlüne ait ihtiva ettikleri geniŐ bilgi dolayısıyla kaynak olarak büyük Őöhret kazanan Muhammed Cemâlu'd-Dîn İbn Muhammed Sa'îd İbn Kâsım el-Kâsımî ed-DımaŐķî (Ö. 1332/1914) nin *Kavâ'idu't-tahdiŐ min funûni muŐtalahi'l-hadîş'i* ile Ṭahir İbn Šâlih İbn Aĥmed el-Cezâ'iri ed-DımaŐķî (Ö. 1338/1920) nin *Tevcihu'n-nazar ila uşûli'l-eŐer* adlı kitaplarını da burada zikretmek yerinde olur. Her ikisi de matbu olan bu kitaplarla, İslâm ulemasının hadîs usûlü konusundaki faaliyetlerinin nasıl semereli bir Őekilde devam edip geliŐtiđini anlamak mümkündür.

49 Aynı eser, I. 389.

50 Aynı eser, I. 135.

51 Aynı eser, I. 720.

52 Aynı eser, I. 251.

53 Aynı eser (zeyl), II. 450.

54 Aynı eser, I. 920.

55 Aynı eser, I. 751.

56 Aynı eser, II. 1741.